

TÖRTÉNELEM ÉS JELENKORI TÁRSADALOM

A história és a jelenkori társadalom viszonya elemezhető abból a szempontból, hogy miként tükrözi a történetírás a mai társadalom problematikáját; vagy taglalható az: hogyan vélekedik napjaink társadalma a történelemről. Úgy gondoljuk, hogy az utóbbi nézőpont kevésbé közhelyszerű megállapításokhoz és szokványos elmélkedésekhez vezet, mint az első. Ily módon téve fel tehát a kérdést, könnyen érthető, hogy az jó néhány formában megfogalmazható. Például: „a jelenkori társadalom elfogadja-e a történelmet mint a korunkbeli civilizáció számára hasznos tudományt, és jövőt is lát benne?"; vagy: „mi igazolja a história létét a jelenkori civilizáció összefüggésrendjében és távlataiban?“

E kérdések első hallásra talán fölöslegesnek vagy mondvacsinálnak tűnnek, hiszen nagy a kísértés, hogy ösztönszerűleg választ adva, a történészek többségével egybehangzóan állítsuk: függetlenül minden külső októl vagy formális meggondolástól, az, ami érvényre jut, az a megállapítás, hogy a história van, kétségbevonhatatlan valóságú tudományos diszciplína, amelynek századok gyakorlata során felhalmozott hatalmas anyaga és saját módszere is van. Következésképpen a hegeli értelemben vett reális és racionális identitása nem tűri sem létezése vitatását, sem ahhoz való jogának megkérdőjelezését.

Ez azonban azt jelentené, hogy túl könnyedén kerülünk meg a fenti alapvető kérdések mögött feltáruló szakadékokat. Valójában minden becsületére adó tudománynak fel kell vetnie ezeket a problémákat, és időnként meg is teszik, azoktól a társadalmi életben bekövetkező változásoktól függően, amelyek megnyilatkozhatnak a gazdaságban, a technikában, más diszciplínák ismeretszintjének növekedésében és így tovább.

Újrafogalmazzuk tehát kérdésünket: tekintetbe véve a jelenkori társadalom sajátosságait, miért tanulmányozzuk a múltat, mi a szerepe a történelemnek a mában, és mit tartogat számára a jövő? A választ megkísérelve az is szükséges, hogy tisztázzuk: milyen mozgató erők, indítékok nyomán jött létre a história és vált az emberi érdeklődés maradandó területévé? Vagyis: miért és hogyan létezhetett mind a mai napig?

Azon az ősi fokon, amely bizonyos értelemben megelőzte magát a létezését, a históriát gyakorlati szükség hívta életre, a munka folyamatában való emberré válásnak megfelelően. Az a kezdeti — utilitarista — ösztönzés, amelyből később az önálló történelem kibontakozott, az a szükséglet, az a kényszerűség volt, amely megkövetelte a létfenntartási eszközök termelésében fokozatosan elért fejlődési fokok rögzítését és továbbítását. Természetesen ennek az átörökítésnek az eszközei igen-igen kezdetlegesek: kézzelfogható anyagi eredmények vagy munkaeszközök —

tárgyak, szerszámok —, a tagolt hangjelzések bizonyos rendszere, amely a beszéd irányába fejlődik, majd különböző jelképes ábrázolások, jelölések, amelyekből nehézkesen és későn az írás születik.

A tapasztalat megszervezésének és átörökítésének szükséglete fejlődésre sarkallja az emlékezetet, de elégtelenségeit is felszínre hozza, következtésképpen szokásossá válik az a gyakorlat, hogy az ember tárgyasult támpontokra is hagyatkozik. Ebből a szükséges készségből, jártasságból bontakozik ki a múlt tényeinek megőrzését célzó — hovatovább mind tudatosabb — foglalatosság, hogy valaminő tisztelettel is övezzon mindazért, amit a jelenben tevékenykedőnek tájékoztatása rendjén szolgáltatathat. Ez a szóban forgó „foglalatosság“ fokozatosan szabadul meg kezdeti utilitarista járulékaitól, és viszonylagos önrendelkezési jogkörre is szert tesz. Az önálló tevékenységgé válásnak feltevésszerű dátuma idején a história fejlődésének megelőző — a hasznosságnak és a gyakorlatnak alárendelt — szakaszából már jelentős örökséget mondhat a magáénak: a létfenntartási eszközök termelési tapasztalatainak rögzítése mind változatosabb adatokat követel; így például a földrajzi környezet jelenségeiről, véletlenszerű, ismétlődő — vagy néha éppen katasztrofális — jellegéről, a társadalmi gyakorlat egyes kérdéseiről és így tovább.

Felszabadulva és azzá alakulva, amit önálló diszciplinának nevezünk, a történelem másokra hagyta a tapasztalat átörökítésének eredendően magáénak tudott szerepkörét. Feljegyzései általánosabb szintre emelkedtek, a társadalomvezetés cselekményei — a politikum — körül összpontosulva, ami minden bizonnyal kapcsolatban állott az osztályok és az állam megjelenésével.

Napjaink historikusai a történelem kialakulásának ezekhez az indítékaihoz, a léte igazolása érdekében felhozott érvekhez még társítottak néhány megalapozottnak tűnő észrevételt. A történelem — mondják — megfelel annak az ösztönös emberi kíváncsiságnak, amely megnyilvánul minden iránt, ami őt körülveszi, érinti, hozzátartozik. Ennek a kíváncsiságnak a kivetülése a múlt felé magasrendű kifejeződése valamilyen sajátosan emberi, lelki jellemvonásnak, olyannak, amelyből a következetes munka rendjén születik meg — nem csupán a történelem síkján, hanem bárminő más életterületen — az, amit hivatásnak nevezünk.

Másodsorban a történelem esztétikai vonatkozású élvezettel is szolgál, amit bizonyos műfajba tartozó alkotások, történeti művek megjelenésének gyakorisága, pontosabban megalkotásuk módja is igazol. Marc Bloch mondja valahol, hogy „az emberi tevékenység látványa arra teremtődött, hogy elvárásoljon, megragadjon, különösképpen akkor, amikor a tér- és időbeli messzeségbe távolodottsága a furcsának, a bizarrnak finom vonzásával borítja be“.

Harmadszor maga az a tény, hogy a história széles körben elterjedt hivatássá vált, és létrehozott ragyogó, sokoldalú képzettséget, erudíciót igénylő foglalkozást, együtt az ennek megfelelő embertípussal, bizonyítja: nem csupán az ösztönös kíváncsiság szüleménye, hanem valaminő — szilárd, magasabb rendű felépítésű, alkatú értelmi szükségletnek a kielégítője. Ezért több, mint szórakoztató időtöltés, és több egyszerű tájékoztató szolgálatnál is: indíték az elmélkedésre. „A történelem — mondja előbb említett szerzőnk — közömbös lehet a *homo faber* vagy a *homo politicus* számára, de sohasem lesz érdektelen a *homo sapiens* számára.“

Végül, a saját történetére rendszeresen visszaemlékező ember minden korban bízott abban, hogy a történelemben jelen és jövőbeli cselekedeteihez „vezérlő kalauzra” talál. Feltehetőleg a történelem előtörténetéből való ködös emlék ez, abból a korból, amikor — a lét rendkívül egyszerű feltételei között — ez a memorizálás rögzítette a munkafolyamat igényelte hasznos tapasztalatokat. A fejlett társadalmi élet bonyolult összetettségében a történelemnek mint a cselekvés vezérlőjének szánt szerepkör természetesen mind nehezebben betölthetővé válik; a történelem általánosabb módon kifejezett megállapítások, szabályok, elvek síkján helyezkedik el, rendszerint alárendelve örök érvényű erkölcsi értékekbe vetett meggyőződésének.

Elhangzott azonban az az észrevétel is — amelyet a későbbiekben elmondandók érdekében kell itt megemlítenünk —, hogy a történettudomány *hasznossága* az előbb említett értelemben nem tévesztendő össze jogosultságának kérdésével.

Vajon a jelenkori társadalomban ez a mintegy öt kiindulási pont, amelyből a történelem megjelenését és fennmaradását levezettük, érintetlen változatban maradt? Előre kell bocsátanunk, hogy mindazok a hatalmas anyagi és szellemi változások, amelyek korunk jellemzői — kételkedővé tesznek.

Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a történelemtudományt szükebbé, hasznos tapasztalatok átörökítésén munkálkodó szerepköréből már régen menesztették, s helyébe a sajátos diszciplínák serege lépett, a jelenben a szellem valóságos technokráciáját alkotva. Ha tehát valamilyen katasztrófa nyomán a történelmi irodalom minden sora — a kezdet kezdetétől e pillanatig — elpusztulna, az emberiség semmit sem vesztené anyagi és szellemi fejlődése funkcionális alkatelemeiből.

A természetes kíváncsiság, a spontán érdeklődés — mindaz, ami a pszichológia szintjén indokolja a történelem létét — a mi életszükségeink közepette sem tűnt el, megnyilvánulása ma talán még szélesebb körű, hiszen a közoktatásügy látványos fejlődése, a társadalmi forradalmak, a felszabadító mozgalmak, az ismeretközlő eszközök tökéletesedése és sokasodása nyomán az emberek hatalmas tömegét kapcsolta be a művelődés áramkörébe. Népek egyeteme fedezte fel vagy vette újra birtokába történelmét, méghozzá ifjonti hévvel, érdeklődéssel és lelkesedéssel.

Ugyanakkor ellentétes előjelű jelenségről is szólnunk kell. A jelenkor ugyanis ennek az ösztönös kíváncsiságnak oly sok kielégülési lehetőséget teremt és kínál, hogy a történelem minden kellékével távol van már attól, hogy megőrizhesse valamikori kiváltságos szerepkörét.

Azt sem tagadhatjuk, hogy a történelem rendszeres és magas szintű szellemi érdeklődés kifejeződéseként — amit aprólékos, igen sok időt rabló, erudíciót igénylő munkába öl bele, súlyosan támadható, hiszen fáradozása túlzó, ha nem éppen felesleges időpazarlásnak tűnik technicista szemléletű, távlatú századunk számára, jelentéktelen ügynek és eredményeknek a szolgálatában. Akkor válik ez még nyilvánvalóbbá, ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanakkora szellemi tökebefektetés — ugyanazon nagyságrendben — az egzakt tudományok közvetítésével milyen példa nélkül álló, az emberiség fejlődése számára korlátlan távlatokat megnyitó forradalmat okozott.

A históriát megalkotó esztétikai jellegű igénynek, szükségletnek hasonló, sőt még súlyosabb és kiterjedtebb versengésben kell helytállnia. Az emberi cselekedetek — a történész rendezésében bemutatott — előadása okozta esztétikai gyönyörűség ma már csak szűk, mondhatnók ki-finomultabb körbéliék élménye. Különben az emberi tevékenység oly módon szemlélve, mint esztétikai érzelmek életrekeltője s táplálója, a történetírásnál jóval szerencsésebb és sok más téren ható kifejezőre talál.

Úgy tűnhet, a jelenkori társadalomban a történelem létét indokló érvek sorából a legkevesebb esélye éppen annak van, hogy képes a társadalmi életnek, valamint jelen és jövőbeni vezetésének irányt jelző tanulságokkal szolgálni. Valóban, mintha a „történeti leckét“ soha oly nagy mértékben nem mellőzték, nem becsülték volna le, mint századunkban, jöllehet e korszak legtiszteletreméltóbb szellemeinek tolla a történelem margójára az eddigieknél számosabb és kategorikusabb következtetést jegyzett fel. Mi példázhatná mindezt ékesszólóbban, mint a megismételt világháború, azok a kísérletek, amelyek a konfliktusok tűzfészkeit továbbra is fenntartani igyekeznek, folytatják a fegyverkezési versenyt és újjáélesztik a militarizmust? A példák oly számosak, hogy egy francia közíró nemrég megjelent cikkében rákényszerül ennek kimondására: „a cselekvés emberei — vagy azok, akik annak vélik magukat — nem akarnak ma már vitatható történeti tanulságokról hallani, sem arról a világosító tényről, amit e »változóban levő« világnak felkínálhat; a hagyományokból kiszűrhető argumentumokat teljességükben utasítja el ez az öröklött struktúrákat és intézményeket elítélni siető század...“

Jöllehet számolnunk kell azzal, hogy a jelenkori társadalom eleve és egészében utasítja vissza az alakító, mellékesen pedig még ítélkező szerepkört, amihez jogot formál a történelem, mégis éppen a szóban forgó probléma vált ki nagyon hasznos vitákat. És igen természetes, hogy így legyen. A „magistra vitae“ szerepkör a legnemesebb, de egyben a legveszedelmesebb, a legfelelősségteljesebb mindazok közül a funkciók közül, amelyekre a história valaha is áhítozott. A vele járó negatívumok készítették Paul Valéryt arra, hogy kimondja: „A történelem az emberi értelem kémiaiának legveszedelmesebb terméke.“ Ily módon — talán nem elégtelen bizonyítékok alapján elítéltként — az újabb korok történeteszei óvatosan más védőfalak mögé húzódtak, olyanok mögé, amelyek jobban megerősítetteknek tűnnek, s alkalmasabbnak hatékony védekező hadműveletek számára.

A historiográfia maga nyíltan beismeri, hogy a múltbeli tapasztalat a jelenkort alakító vagy igazgató értéként és tényezőként szemlélve, értelmi úton született és fordított ok—okozati viszony termékeként: vagyis a jelenkor-tudat határozza meg a módját annak, ahogyan a múltbeliség a mi számunkra jelentkezik. Benedetto Croce nevezetes állítása — „bármintó história jelenkor-történet“ — nyilvánvaló szubjektív idealista jelentéstartalma mellett úgy is értelmezhető, hogy bármely kérdés tárgyalása, bármennyire távoli térben és időben, csak oly mértékben válik *történelemmé*, amilyen mértékben hozzájárul azoknak a problémáknak a megvilágításához, amelyeket a történészt körülölelő életkörülmények politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési szinten a történész lelkiismerete számára felvetnek. „Őszintén szólva — vallja Marc Bloch is —, tudatosan vagy nem, de mindenkoron a mindennapjainkbeli ta-

pasztalatok azok [...], amelyekből végső fokon kölcsönvesszük a múlt megelevenítéséhez szükséges alkatelemeket.“ Toynbee pedig beismeri, hogy „a történészek inkább hozzájárulnak annak a közösségnek a szemléltetéséhez, amelyben élnek és cselekszenek, mintsem eszmeáramlatainak helyesbítéséhez...“.

A marxista, a tudományos historiográfia mellőzi az ilyenszerű állások kiépítését, amelyek mögött alapjában a magyarázatadási erőtlenség és a szellemi autoritás hiánya húzódik meg. Az előrelátásnak azok a ragyogó példái, amelyekkel a történelmi materializmus már több mint egy évszázada szolgál, a társadalmi élet irányvonalának általános (és nem feltétlenül részleteit érintő) menetét illetőleg, ezek azok az argumentumok, amelyeket napjaink történetírása felidézhet, továbbra is visszaigényelve a szellem jelenkori birodalmába a história hasznos szerepkörét.

Ezekre a tényekre alapozható továbbra is a történettudomány mint nevelési tényező, mint az emberformálás eszköze. „Semminő valóság — mondja Karl Jaspers — nem oly lényeges öntudatosításunkban, mint a történelem. Megmutatja az emberiség legtágabb horizontját, el lát a hagyományok tartalmával, amely életünket alapozza meg... Lehetővé teszi számunkra, hogy legnagyobb lehetőségeiben és halhatatlan alkotásaiban lássuk az embert.“

Ezt a pánhumanista hitvallást, jóllehet idealista gondolkodó fogalmazta, nincs okunk elutasítani. Ellenkezőleg, azt állíthatnók, hogy túl a német filozófus feltehető megértési szándékain, a szocialista társadalom embere a legalkalmasabb arra, hogy a történelemnek ezt a szerepét és értelmét felfogja, hiszen senki számára sem tárul fel oly nyilvánvalóan a jelen s jövőbeni állapota, valamint a szigorú és törvényszerű történelmi folyamat közötti összefüggés, amelyen az elmúlt évszázad harcai során a munkásosztály pártjai munkáltak.

Szembesítve a sajátos tudományágak inváziójával, amelyek szédítő gyorsasággal szaporodnak, a mai történettudomány fejlődésének jellemzője az, hogy az általánosításnak mind magasabb, mind kiszélesedettebb szintjére menekül. Úgy tűnik, miután számúzték azokról a területekről, ahol az emberi tevékenység közvetlen formában zajlik, a történelem azal válaszolt, hogy magasabb elvi alapokra emelkedett. Ebből az az előnye származott, hogy pillantásával tágabb látóhatárt foghatott egybe, és a látvány részleteit lényeges összefüggéseinek teljességében figyelhette meg. A mai história a *teljességet* akarja, megfelelően neki Terentius ismeretes elvi nyilatkozata: „nihil humani a me alienum puto.“ Ennek az irányzatnak nem az a hatása, mint hihetnők, hogy a történelem az általánosságokban hígul, oldódik fel, hanem ellenkezőleg, tartalmi sokszínűségével jeleskedik, oly módon, hogy rendszeresen alakítja ki vagy újraformálja számos, eddig nem létező vagy elhanyagolt ágát a historiának; így jelentkezik a gazdaság- és a társadalomtörténet, a történelmi demográfia, a mentalitás históriája, a művelődés története, valamint mind ezeknek a rokontudományokkal sokasodó kapcsolata. A jelenben minden lázasan átértékelődik, elmélyül és gazdagodik, távlatokban, éppen ennek az emberteljességében megragadni vágyó történelemnek az érdekében: a történelmi materializmus — ha nem is nevezte így — kezdettől a vizsgálódásnak és a társadalmi jelenségek értelmezésének egyedül megfelelő módszereként jelölte meg.

Az is feltételezhető, hogy a teljességre törekvés védekezési reflex a história részéről. Valószínűbb azonban, hogy a mai világ egyik valószínűleg tükrözi, nevezetesen az egész társadalom magasabb rendű kapcsolati egységét, amelyet az utóbbi évtizedek műszaki-tudományos civilizációja teremtet meg, s ez készíti Jasperst is arra, hogy napjaink történetírását nyilvánítsa olyannak, mint amely először érdemli meg az egyetemes történelem elnevezést. A jelenlegivel szemben akármelyik eddigi história nem más, mint helytörténetek halmaza.

Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mai társadalomnak — a műszaki-tudományos civilizáció rendkívül értékes, de kissé talán gögös túltengésével nem sikerült mind ez ideig sem megszüntetni, sem jelentősen csökkenteni a történelem szerepét a közösségi tudatban, ehhez nem volt elégséges sem az ellenségesség, sem az iránta tanúsított közömbösség. Nagyon is igaz azonban, hogy a történelem azért, hogy létezessen és továbbélését indokolja, kénytelen a jövő felé viharos lendülettel száguldó társadalom feltételeihez alkalmazkodni, kihívásaira választ adni; ismételtelen hangsúlyozzuk: olyan társadalomban, amelynek a fejlődési lehetőségei szinte hihetetlen mértékben és ütemben forradalmasodnak és gyorsulnak fel. A történelemmel versenyző tudományok kezükben tartják a fejlődés erőforrásait, de matematikai formulákba foglaltan megsemmisítésének lehetőségeit is; azok pedig sokkal veszélyesebbek, mint mindazok a tévedések, tévelygések, amelyeket a történelem valaha is megfogalmazott és kimondott. Felszabadultan tehát attól a felelősségtől, amelyet a múltban felfogásbeli hibáinak, tévedéseinek körébe utaltak; a történelem megőrizheti a jelenkor világa felett ítélkező bíró szerepét úgy, hogy csak ritkán kelljen éreznie az önvád szükségességét.

Végül is úgy tűnhet, kiindulási kérdéseinkre oly módon válaszoltunk, hogy egyszerűen visszatértünk hagyományos, konformista érvekhez és igazságokhoz. Még ha így is volna, a módszeres kételkedés sohasem felesleges, mihelyt diszciplínánkat megidézhetjük — még ha a józan értelem szintjén is — létezése alapjainak bizonyítására. Miközben napjaink történései, ha egy pillanatra is, megnyugodhatnak abban a kérdésben, hogy megmentettek maguk számára valaminő bizonyosságot, nem érezhetik véglegesen biztonságos menedékben magukat, miután továbbra is nyugtalansággal fenyegeti őket a történelem sorsa a jelenkorban. Amikor magának a civilizációnak és az emberi nemnek a sorsa is nyugtalanságra készítet, amikor attól kell rettegnünk, hogy megvalósításaink nehogy egy pillanatra is kiszabaduljanak az egészséges, a józan értelem ellenőrzése alól, amikor a mai társadalom bővelkedik olyan problémákban, amelyek legalább annyira megfoghatatlanok, mint amennyire súlyosak — akkor mind egyik tudománynak elemi feladata, alapvető kötelessége az önkikérdés, az önvizsgálat saját maga értelme és felelőssége felől. Annál is inkább, mivel a historiáról alkotott oly sok meghatározás között van egy, a Max Weberé, amely szerint a történelem olyan út, amelyet az Örök Tagadás Szelleme szétzúzott értékekkel kövezett ki“.